

СЕМАНТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА РОДОПСКАТА ЛЕКСИКА

Славка Керемидчиева

Включването и интерпретирането на диалектен материал във **Въпросника на електронния модел за съпоставително изследване на български и словенски език на диалектно равнище** от говора на няколко родопски села (от говора на Ропката – асеновградските села Павелско, Хвойна, Малево и Орехово; от говора на Каменица, днес квартал на Велинград, от говора на село Зарово, Солунско и др.) налага добро познаване на лексикосемантичните особености на родопските диалекти. Добре известно е, че като уникален езиков резерват родопските говори са съхранили и в нашия модерен свят своите специфични фонетични, морфологични, синтактични и лексикални особености. Най-общо казано обаче, вниманието на учени, краеведи, студенти и изобщо на всички, които по един или друг начин пишат върху тази тема, е съсредоточено главно върху оригиналните фонетични и фонологични и в по-малка степен върху морфологичните черти на тези диалекти. Не е маловажен фактът, че материалът, върху който се градят тези съпоставителни проучвания, е най-вече недиференциална лексика, т.е. това са преди всичко фонетични диалектизми.

Проучванията върху лексикалния състав на родопските говори са или в посока на посочване на днешните наследници на старобългарското лексикално градиво, или в лексикографското систематизиране на словния състав в азбучни речници. Много по-редки са примерите на изследвания, които се опитват да разкрият системния характер на лексиката на проучвания диалект (вж. напр. Вачева-Хотева, М., Сл. Керемидчиева. Говорът на село Зарово, Солунско, София, 2001). А родопските говори притежават невероятно словно богатство, характеризиращо се с изключителна детайлизираност и образност при именуването. Наличието на собственодиалектна и на общобългарска лексика в тези говори изисква от изследователя не само улавянето и запазването на всеки един неин елемент, но и разкриването на многообразните и сложни отношения между отделните лексикални единици. Защото само по този начин може да бъде обяснено това своеобразно съчетание, взаимопроникване и взаимообогатяване на собственодиалектното и общонародното, което изгражда неповторимостта на родопските говори.

При проучването на лексикалния състав на родопските говори трябва да се държи сметка и за екстралингвистичните обстоятелства, които, както като никъде другаде на българското езиково землище, през вековете са оказвали влияние на населението на Родопите. Както е известно, в резултат на всичко това съставът на населението във верско отношение е различен – тук живеят както българи християни, така и потомци на насилствено приелите исляма в миналото българи. Въпреки горнилото на робството, тежките планински условия, драматичните исторически и политически събития (в т.ч. и от най-ново време) и пр., родопските диалекти и на двата типа население впечатляват с консервативността дори в най-бързо проникващата се от иновации, най-бързо променящата се и най-динамичната страна на всеки език – лексиката.

Това намира израз най-напред в голямото тематично многообразие на родопската диалектна лексика на съвременния етап от нейното съществуване и функциониране. В днешните условия на европеизация и глобализация, противно на много твърдения, малките социуми не изчезват така бързо, както се прогнозира, а напротив, „капсулират се“, като запазват не само своята национална идентичност, а с удивителна упоритост съхраняват своя традиционен бит и духовна култура, своя неповторим език. Ето защо, проучването на богатата и многообразна родопска диалектна лексикална система на практика представя проучване на ежедневието и празничен живот, на дейността, на материалната и духовна култура на нейния носител – родопчанина, а също и на връзките и взаимните влияния на родопските диалекти със съседните им – по-близки и по-далечни диалекти и езици. Именно това оправдава **включването на изобилен материал от тези говори за съпоставителното изследване на български и словенски език и диалектно равнище.**

Ако родопската лексика бъде организирана в примерни лексико-тематични групи, тя ще представи изключително много названия като напр.:

1. Названия, свързани с неживата природа. Природни явления и атмосферни влияния. Време: *гулусек* ‘изсечена гора’, *двизда*, *лънкъ* ‘лъка’, *съслък* ‘слаб студен дъжд или сняг’, *бурикак* ‘боровна гора’, *грамуда* ‘голям камък или буца пръст’, *гюне* ‘припечно място, присойка’, *забелюва са* ‘започва да се разсъмва’ и др.
2. Названия, свързани с дома и бита: *гутувишка* ‘част на стана, на кросното’, *дърварник* ‘сандъче край огнището, в което се поставят дърва за огрев’, *игларник* ‘игленик’ и др.
3. Названия, свързани с двора, селскостопанските постройки и помещенията за добитък в него: *казък* ‘дървена подпора на плет, кол’, *кайан* ‘голям плосък камък, с който покриват дворовете или широките къщни коридори’, *капак* ‘1. Прозорец. 2. Дървен капак на прозорец. 3. Дупка в плевня, откъдето се пуска плява’, *коц* ‘1. Кочина. 2. ост. Клозет’, *кукушил’ник* ‘кокошарник’ и др.
4. Названия, свързани с приготвянето на храната и различните напитки, с храненето и пиенето: *каниска* ‘баница, хляб, яйца и вино, които се носят на кумовете’, *кашник* ‘царевична пита, опечена в тава, или царевичен хляб’ и др.
5. Названия, свързани с облеклото и накитите: *дармушка*, *дърмушка* ‘мъжка вълнена дреха до кръста, без ръкави и с предно закопчаване’, *колбъ* ‘гривна’, *грис* ‘шаяк’, *прелу* ‘прежда’, *фалтъ* ‘плоха на дреха’ и др.
6. Названия, свързани с календари празници, обреди и обичаи: *дарувница* ‘нещо, подарено на сватбата, обикн. кърпа’, *еченик* ‘обреден хляб с яйца и едно червено яйце в средата, който се приготвя за Великден’, *загувелка* ‘заговяване’, *кръштянка*, *кръшчянка* ‘кръщаване на дете, кръщение’ и др.
7. Названия, свързани с родствени отношения: *керка* ‘дъщеря’, *галеник* ‘годеник’, *галеница* ‘годеница’, *зент*, *зълва*, *бубайку* ‘татко’ и др.
8. Названия, свързани с човека и неговите действия и постъпки: *гурчюман* ‘гръклян’, *жлебени* ‘зъбни венци’, *заадам* ‘в първия месец на бременността съм, излепта са’ ‘изсмея се’ и др.
9. Названия, свързани с човешки качества: *гърмидол* ‘човек, който говори високо; гръмогласен човек’, *дебелтутник* ‘груб’, *едър*, *мързелив* *дебелан*, *доказница*

‘приказливка, която обикаля селото, за да приказва’, *дрофлес* ‘бузест’, *ж’енлиф* ‘жален, състрадателен’ и др.

10. Названия, свързани със земеделието и растениевъдството: *закус* ‘количеството трева, която се окосява с едно завъртане на косата; откос; пласт сено’, *изберник* ‘първите класове на конопа’, *каун* ‘пъпеш’, *бумбайк* ‘памук’, *връиш* ‘вършея’, *пъпудъ* ‘вид боб’, *ръндзъ* ‘мандарина’, *чумен* ‘ечемик’ и др.

11. Названия, свързани с животновъдството: *гудинак* ‘прасе, теле на 1 година’, *гушка* ‘овца с малки рога’, *данач’е* ‘тригодишно теле’, *едунок* ‘овца, която се дели от стадото’, *есенник* ‘пиле, излюпено през есента’, *жювиска* ‘овца на една година’ и др.

12. Названия, свързани с растителния свят: *дрянка* ‘обикновен дрян, *Cornus mas L.*’, *лапъдиц*, *дали* ‘гергина’, *трембица* ‘машерка’, *чомпър* ‘основа на отразян клон, останала на дървото’, *шиклъ* ‘шипка’, *шип* ‘голям трън’, *шкреп* ‘повет’, *ъфьон* ‘мак’ и др.

13. Названия, свързани с дивия животинския свят: *гувезница* ‘буболечка, която живее в говеждия тор’, *гюмюржинка* ‘вид лисица с по-черна козина по гърба’, *дивак* ‘врабче’, *жълва* ‘костенурка (водна и сухоземна)’, *йежувина* ‘козина на таралеж’, *кутилу* ‘място, където е родило диво животно’, *лъскъвиц* и *блестунка* ‘светулка’ и др.

14. Названия на болести и лечението им: *дертлиф* ‘който е болен от пневмония’, *детиштини* ‘болест с кашлица по децата’, *жегам* ‘имам висока температура’, живеница ‘отичане на туберкулозна основа на лимфните жлези’, *нъкачуъм* ‘заразявам’, *набуи* ‘място, което гнои’ и др.

Във всички тези лексико-тематични групи родопските говори представят огромен брой лексикални диалектизми, наричани още терминологични, непротивопоставни, частични или пълни. На практика те създават промяната на лексикалния тип и в родопската макродиалектна система. Много от тях отсъстват напълно в книжовния език както формално, така и семантично и това е напълно естествено, тъй като служат за означаване на реалии, които не са познати на книжовния език. Това са диалектизми, с които се назовават десигнати от местната природа, елементи на бита, занаяти, обреди и пр.

Нашето внимание в тази разработка обаче ще бъде насочено към т.нар. семантични диалектизми, т.е. към лексикалните диалектизми, които имат еднакъв формален вид с книжовните си съответници, но са с диференциално значение. В тази също голяма група не се включват думи, които представят формални съвпадения вследствие на заимствания от други езици (главно гръцки и арабски през турски), като напр. *пумъ* ‘юмрук’, *пират* ‘метално лостче за залостване на врата’ и др.

Добре известно е от лексикографската практика, че семантичните диалектизми в конкретния диалект в повечето случаи имат и книжовното значение, но могат и да нямат такова. Характерно за родопската макродиалектна лексикална система е, че в много случаи семантичните диалектизми, регистрирани в нея, не притежават реципрочното книжовно значение, като напр.: *влагъм* ‘употребявам’ (*Влагъм и новътъ ругузинъ*), *приградъ* ‘вид мотика за основна копан и прекопаване’, *сяръ* ‘първата вода, в която е

изпрана вълната’, *слъбъ* ‘клон от дърво’, *скут* ‘вълнена или памучна престилка’, *живак* ‘кремък’, *заварено* ‘налеп от загоряло ядене по стените на съда’, *клон* ‘място, където се съединяват две реки или два дола’ и мн. др.

Освен това историческият развой, който се претърпели през вековете родопските говори, както собствен, така и под влияние на чужди диалекти и езици, за които стана дума по-горе, несъмнено е дал своето отражение върху семантиката на диалектната лексика. В резултат диалектните лексеми са развили няколко (понякога и над 10) интересни и различни значения, така че става трудно да се установят различните семантични преходи, появата на отделни семантични нюанси, напр.: *ба̀ба* ‘1. Стара жена. 2. Майка на единия от родителите спрямо децета му. 3. Тъща. 4. Акушерка. 5. Част от сгомаха на прасе. 6. Рано спаружен и окапал плод на слива. 7. Детска игра с подхвърляне на пет камъчета. ♦ *Ба̀ба лъ̀же*, *тра̀п не лъ̀же* – може и да излъжа за годините си, но физическите усилия ще ме издадат. ♦ *Ба̀ба з̀унк’а* – небесна дъга’. И тук излиза на преден план трудният за решаване въпрос за разграничаване на полисемията от омонимията, за това къде свършва едното явление и откъде започва другото. Тази трудност произтича от сложността при установяването на границите на диалектната дума на семантично равнище.

Веднъж вече сме имали възможност да изразим свето несъгласие с наложения от някои учени критерий за ориентацията към приблизителното време на разпадане на полисемията и появата на омонимия, което се изразява в съпоставяне на диалектните факти с данните от другите славянски езици. С други думи – ако думата отсъства от лексикалните системи на другите славянски езици, тогава става въпрос за полисемия, тъй като все още съществували „живи семантични връзки“ и можело да се говори „за семантично единство“. Ако думата съществува в славянските езици, тогава със сигурност трябва да се отделят омоними. Данните от родопските говори в редица случаи оборват тези постулати, като оставим настрана обективния факт, че за огромна част от лексемите етимологията още не е направена. Напр. думите от солунския заровски говор *харч*¹ ‘разход на пари’ и *харч*² ‘всеки един от цветовете прежда, с който се тъче, плете или бродира’ са турцизми (следователно не са общославянски), но е много трудно днес да се търси многозначност и затова според нас те трябва да се представят като омоними. От друга страна в неподлежащите на съмнение стари славянски съответствия *бабу̀шка*¹ ж., умал. ‘стара жена, изобщо стар човек’. *Мар̀и, к̀ък на т̀ъ а с̀рам, к̀ъд’è̀еси т̀ърнала с а̀тай бабу̀шка, ѝш какв̀о м̀омч’е а̀туй та г̀л’да, п̀ък т̀и ти т̀ърнала с бабу̀шкаса!* *бабу̀шка*² ж. ‘вид синьо цвете, вид билка, подобна на копривата, с която хранят прасета’, въпреки че етимологията ни дава основания за разширяване на границите на полисемията, от синхронно гледище трудно може да се открие общото между двете значения и затова и в този случай е по-добре да се говори за омонимия, отколкото за основно и производно значение на лексемата.

Обширен е въпросът и за синонимията на родопската лексика както на микро-, така и на макродиалектно равнище. Според нас тя не бива да се разглежда само като резултат на екстралингвистичните обстоятелства, за които споменахме по-горе, но и като възможности на собственодиалектната система. Такива

многобройни примери на синонимни отношения, изградени върху основата на общност в значенето, са: *гръбъ* и *гръбицъ* ‘гърбица’, *дъмбицъ* и *дъмн*, *повратки*, *пувърнеш* и *пръвич* ‘обредно посещение на младоженците в дома на родителите на булката в първата неделя след сватбата’ и мн. др.

Случаи на лексикосемантични парадигми, изградени от синоними, които се различават въз основа на един диференциален признак, са напр. лексемите, означаващи най-общо ‘шибвам, парвам’, но разграничаващи се ‘по степен, интензивност на действието’: *жвегнуъм*, *жвегъм* ‘еднократно шибвам със сила’, *жегнуъм* ‘парвам, бодвам със средна сила’, *жибнуъм* ‘слабо шибвам, парвам’, или пък глаголите, означаващи най-общо ‘вали дъжд’ *лети*, *дъжди* и разграничаващи се по интензивност на валежа: *пръскъ*, *паршулика* ‘вали слабо’, *трепнъ* ‘заваля изведнъж’, *руси* ‘вали съвсем слабо’, *църицърисъ* и *ръмтоли*, *шупори*, *шупурисъ* ‘вали монотонно, но слабо’, *упсиче са* ‘спира да вали’ и мн. др.

Разкриването на семантичната структура на родопските лексеми изисква още да бъдат разкрити и случаите, при които думите, които изграждат съответната лексикосемантична група, влизат помежду си в експресивно-стилистични връзки при отрицателни или положителни характеристика и мн. др.